

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1974

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— **Ἡ ἑλληνομάθεια τοῦ Montaigne καὶ τὰ μεταφραστικά του λάθη.** Ἀνεκoinώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ Μιχ. Δ. Στασινοπούλου*.

Συμβαίνει νὰ ἀσχολοῦμαι ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Montaigne, τοῦ συμπαθεστάτου σοφοῦ τοῦ 16ου αἰῶνος (1533-1592) καὶ πατριάρχου τῶν νεωτέρων δοκιμιογράφων, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει καὶ δικαστὴς εἰς τὸ δικαστήριον τοῦ Bordeaux, συνάδελφος εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο μὲ τὸν La Boétie, ἐνῶ ἐξ ἄλλου τοῦ ἰδίου αὐτοῦ δικαστηρίου Πρόεδρος ἔχει διατελέσει καὶ ὁ διάσημος Montesquieu.

Εἰς τὸν συνάδελφον τοῦτον, τὸν La Boétie, ἔχει ἀφιερῶσει ὁ Montaigne τὸ δοκίμιον περὶ φιλίας. Εἰς τὸ δοκίμιον ἀκριβῶς τοῦτο, εὔρον πρόσκομμα, τὸ ὁποῖον μὲ ὠδήγησεν εἰς τὰς παρατηρήσεις τὰς ὁποίας συνοπτικῶς θὰ ἐκθέσω.

Ἡ φιλία, ἡ ὁποία συνέδεε τὸν Montaigne μὲ τὸν La Boétie ἔχει μείνει παροιμιώδης. Ὁ La Boétie ἦτο συγχρόνως δικαστὴς καὶ ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, ἀπέθανεν ὅμως τὸ 1563 εἰς ἡλικίαν 32 μόλις ἐτῶν, ἀφοῦ ὅμως ἐπρόφθασε νὰ μεταφράσῃ ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ γράψῃ τὸ ἀριστούργημά του, τὸ «Δοκίμιον περὶ τῆς ἐκουσίας δουλείας» (Essai sur la servitude volontaire), ἐν ἑξαίσιον κήρυγμα ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον ἐκάλυψε μὲ δόξαν τὸ ὄνομά του. Τὰ μοναρχικὰ καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς εἶχον ἀπαγορεύσει τὴν κυκλοφορίαν του, σήμερον ὅμως μνημονεύεται τὸ δοκίμιον τοῦτο τοῦ La Boétie εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν.

Ἐθρήνησεν εἰλικρινῶς τὸν πρόωρον θάνατόν του ὁ Montaigne καὶ ἔγραψε

---

* MICHEL D. STASSINOPOULOS, *Montaigne connaissait-il le grec? (Quelques fautes constatées dans ce texte).*

μὲ βαθεῖαν συγκίνησιν τὸ περὶ φιλίας δοκίμιον. Εἰς ἓν σημεῖον λοιπὸν τοῦ δοκίμιου τούτου γράφει ὁ Montaigne τὰ ἑξῆς: «Υπάρχουν φιλίαι κοιναὶ καὶ συνηθισμένα, διὰ τὰς ὁποίας πρέπει νὰ χρησιμοποιῆ κανεὶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνήθιζε νὰ λέγῃ ὁ Ἀριστοτέλης: ὦ φίλοι μου, δὲν ὑπάρχει κανεὶς φίλος! (o mes amis, il n'y a nul ami!).

Ὁ βαθέως ἀπαισιόδοξος, ἀλλὰ καὶ κυρίως, ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρ αὐτοῦ τοῦ ἀποφθέγματος, μὴ ἐγέννησεν ἀπορίαν, — διατὶ τάχα ὁ Ἀριστοτέλης θ' ἀπεφαίνεται τόσον ἀπολύτως, ὅτι δὲν ὑπάρχουν φίλοι! — μὲ παρεκίνησε δὲ εἰς ἔρעυναν.

Ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο ὑποσημείωσις εἰς τὴν ἔκδοσιν Garnier, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦ, παραπέμπει εἰς Διογένην τὸν Λαέρτιον, κεφ. Ε', βίος Ἀριστοτέλους. Ἴδου ὅμως τί ἀκριβῶς λέγει Διογένης ὁ Λαέρτιος ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου: «Φησὶ δὲ Φαβωρίνος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ὡς Ἀριστοτέλης ἐκάστοτε λέγοι: «ὦ φίλοι, οὐδεὶς φίλος». Τὸ «ὦ» ὅμως εἶναι γραμμικὸν μὲ ὠμέγα, δασεῖαν, περισπωμένην καὶ ὑπογεγραμμένην, δηλαδὴ ὡς δοτικὴ ἐνικοῦ τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας ὅς. Μεταφράζεται δὲ τὸ χωρίον τοῦτο εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ὡς ἑξῆς: «Ὁ Φαβωρίνος ἀναφέρει εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον τῶν Ἀπομνημονευμάτων του, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συχνὰ συνήθιζε νὰ λέγῃ: «σ' ὅποιον (ὦ) ὑπάρχουν φίλοι, δὲν ὑπάρχει φίλος».

Ἡ ἔννοια λοιπὸν τοῦ ἀποφθέγματος εἶναι ὅτι ἡ φιλία εἶναι τι αἰσθημα τοσοῦτῳ πολῦτιμον καὶ δὴ μοναδικόν, ὥστε δὲν ἠμπορεῖ νὰ διασπείρεται εἰς πολλοὺς φίλους ταυτοχρόνως. Ὅποιος λοιπὸν ἔχει φίλους (καὶ δὴ πολλοὺς), δὲν ἔχει ἓνα ἔμπιστον, πραγματικὸν φίλον.

Ὁ Montaigne ὅμως μεταφράζει, ὅπως εἶδομεν, τὸ ἀπόφθεγμα «o, mes amis, il n'y a nul ami!», ἐνῶ ἡ ὀρθὴ ἀπόδοσις του εἰς τὴν γαλλικὴν θὰ ἦτο «celui qui a plusieurs amis, n'a aucun ami!».

Εἶναι φανερόν λοιπὸν ὅτι ὁ Montaigne ἀνέγνωσε τὸ «ὦ» Διογένοϋ τοῦ Λαερτίου (δοτικὴ ἐνικοῦ ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας), ὡς ἀπλοῦν κλητικὸν «ὦ» καὶ παρασυρθεὶς καὶ ἀπὸ τὴν ἠχητικὴν ταυτότητα τοῦ κλητικοῦ ω, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν (ὦ φίλοι, o mes amis), ἐφαντάσθη μίαν σκηρὴν, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς φίλους του, λέγει εἰς αὐτοὺς περίπου, «ὦ φίλοι μου, πρέπει νὰ γνωρίζετε ὅτι σήμερον δὲν ὑπάρχουν πλέον φίλοι». Βεβαίως ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶπε τοιοῦτόν τι, ἀλλὰ διετύπωσε μίαν παρατήρησιν ἐντοπισμένην καὶ πολὺ βαθυτέραν, ἢ ὁποία μαρτυρεῖ καὶ μίαν ὅλως ἰδιαιτέραν εὐαισθησίαν.

Πρὸς στιγμὴν ἐσκέφθη ὅτι ἡ παρερμηνεία αὐτὴ ἴσως ἐστέρησε τὸν Montaigne ἀπὸ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναλύσῃ τὴν ὥραϊαν αὐτὴν σκέψιν τοῦ Σταγειρίτου, τὴν ἀφθάστως πυκνὴν καὶ περιεκτικὴν, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἐπιγραμματι-

κίνη της διατύπωσιν. Ἐν τούτοις, εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ δοκιμίου τούτου, ὁ Montaigne ἐπιλαμβάνεται τοῦ θέματος αὐτοῦ, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀσχέτως πρὸς τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ἀριστοτέλους. Γράφει λοιπὸν ὅτι «ἡ τέλεια φιλία εἶναι ἀδιαίρετη (ἢ ἀπόδοσις ἔχει ληφθῆ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ δοκιμίου ἀπὸ τὸν Κλέωνα Παράσχον, ἔκδοσις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν). Καθένας ἀπὸ τοὺς δυὸ φίλους δίνεται τόσο ὀλάκερος στὸ φίλο του, ὥστε δὲν τοῦ μένει τίποτα νὰ μοιράσει ἄλλοῦ». Θίγει λοιπὸν τὸ θέμα, ἀλλὰ μὲ ἰδικὴν του πρωτοβουλίαν, ἐμφανίζων ἐντελῶς προσωπικὴν του παρατήρησιν, ἀνύποπτος προφανῶς τοῦ ὅτι τὸ νόημα τοῦτο εἶχεν ἢ ἤδη μνημονευθεῖσα φράσις τοῦ φιλοσόφου καὶ τὴν ὁποίαν ἀνύποπτος εἶχεν ἀντιπαρέλθει.

Ἡ παρερμηνεία λοιπὸν αὐτὴ προξενεῖ ἐντύπωσιν, ἀπαντωμένη εἰς κείμενον ἀνδρός, ὁ ὁποῖος κατ' ἐξοχὴν ἠγάπα τοὺς ἀρχαίους καὶ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν καὶ συχνότατα παραπέμπει εἰς χωρία αὐτῶν.

Πάντως τὸ πρόσκομμα τοῦτο μὲ ἔκαμε νὰ ἐρευνήσω περαιτέρω μὲ προσοχὴν μερικὰς ἀκόμη ἀπὸ τὰς παραπομπὰς τοῦ Montaigne εἰς χωρία τῶν ἀρχαίων, αἱ ὁποῖαι εἶναι, ὅπως εἶπον, ἀφθονοί.

Λοιπὸν, εἰς τὸ Βιβλίον I, Κεφάλαιον XLVII (σελ. 312 τοῦ Α' τόμου), τὸ ὁποῖον φέρει τὸν τίτλον «Περὶ τῆς ἀσταθείας τῶν κρίσεών μας», (*De l'incertitude de nostre jugement*), παραθέτει τὸν στίχον ὑπ' ἀριθμὸν 249 ἀπὸ τὸ στοιχεῖον Υ τῆς Ἰλιάδος, ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς ἑξῆς :

«ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς ἔνθα καὶ ἔνθα».

Τὸν στίχον παραθέτει ἑλληνιστί, καὶ ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ μεταφράζει εἰς τὴν γαλλικὴν ὡς ἑξῆς :

«il y a prou loy de parler par tout, et pour et contre»

Δηλαδή: «ὑπάρχει πολὺς ἢ ἀφθονος νόμος (loy) νὰ ὀμιλῇ κανεὶς καὶ ὑπὲρ καὶ κατὰ».

Ἐδῶ ὅμως ἀκριβῶς ἔχομεν ἐν δεύτερον μεταφραστικὸν πρόσκομμα. Ὁ Ὅμηρος λέγει «ἐπέων πολὺς νομὸς», (ὄχι νόμος), μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι, χωρὸς ἢ νομὴ διὰ τοὺς λόγους ὑπάρχει ἀφθονος, καὶ ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἀπόψεως καὶ ὑπὲρ τῆς ἄλλης, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὑπάρχει πάντοτε ἀφθονία λόγων ὑπὲρ καὶ κατὰ. Ὁ Montaigne ὅμως δὲν ὑποπτεύεται τὴν διαφορὰν, καί, πλησιάζων, κατὰ ψυχολογικὸν κανόνα, πρὸς τὸ γνωστότερον, διαβάζει τὴν λέξιν ὄχι ὡς νομόν, ἀλλὰ ὡς νόμον, καὶ μεταφράζει ὅτι ὁ νόμος ἀφθόνως (prou) ἐπιτρέπει νὰ ὀμιλῇ κανεὶς καὶ ὑπὲρ καὶ κατὰ.

Πρέπει λοιπὸν νὰ δώσωμεν μίαν ἐξήγησιν εἰς αὐτὰ τὰ μεταφραστικὰ προσ-

κόμματα. Ἐγνώριζεν ἑλληνικὰ ὁ Montaigne, ἢ ὄχι; Παρέθετε τὰ ἀρχαῖα χωρία ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἐννοίας των; Παρεσύρθη ἀπὸ ἄλλας ἐκδόσεις ἢ μεταφράσεις τῆς ἐποχῆς του;

Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Montaigne, παρὰ τὴν ἀγάπην του πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, ὑπέστη ὅμως ἰδιαιτέραν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Λατίνων, ἰδίως δέ, ὡς πρὸς μὲν τὰ φιλοσοφικά, τοῦ Σενέκα, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλει καὶ τὸν στωικισμόν του, ὡς πρὸς δὲ τὰ ἱστορικά, τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος καὶ τοῦ Τίτου Λιβίου. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ ἰδιαιτέρως προσφιλὴς εἰς αὐτὸν Πλούταρχος, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασε τὸν Montaigne κατὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν φυσικότητα τοῦ ὕφους, ἐνῶ συγχρόνως, καθὼς παρατηροῦν οἱ σχολιασταὶ του, τοῦ ἐχρησίμευσεν οἶονεὶ ὡς ἀντίβαρον, ἵνα ἐξισοροπήσῃ τὴν κάπως αὐστηράν, ἂν μὴ καὶ βαρεῖαν ἐπίδρασιν τοῦ Σενέκα.

Τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτονα δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν ἰδιαιτέρως ἐμελέτα ὁ Montaigne, εἰδικοί ὅμως βεβαιώνουν ὅτι τοὺς ἐξετίμα ὀλιγώτερον ἀπὸ τὸν ἀγαπημένον του Σενέκαν καὶ τὸν Κικέρωνα (βλ. Daniel Menager, Notice εἰς τὴν ἔκδοσιν Nouveaux Classiques Larousse, Essais, Livre premier, p. 12).

Εἰς τὴν σελίδα 188 τοῦ Α' τόμου γράφει ὁ Montaigne ὅτι, χάρις εἰς τὰς φροντίδας τοῦ πατρὸς του, ἐδιδάχθη ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας τὰ λατινικά, καὶ τὰ ἐγνώριζε τόσο καλὰ, ὥστε νὰ τὸν ἀποκαλοῦν «μπάρμπα - Γιάννη», (Maistre-Jean), ἔκφρασις ἢ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο ἴσως τότε διὰ κάποιον πολὺ ἄξιον εἰς ἔν ἔργον. Ἄλλωστε, προσθέτει, «ὄλοι ἔχομεν ἐκλατινισθῆ», (nous nous Latini-zâmes), ὑποδηλών ὅτι ὑπῆρχε τότε γενικὴ τάσις πρὸς ἐκμάθησιν τῆς λατινικῆς.

Ὡς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ὅμως γράφει εἰς τὴν ἰδίαν σελίδα: «ὁ πατήρ μου, ἐπειδὴ δὲν εἶχα ἰδέαν ἀπὸ ἑλληνικά, ἐσκέφθη ἐν σύστημα ἐκμαθήσεως μὲ συζητήσεις καὶ ἀσκήσεις, εἰς τρόπον ὥστε ἢ σπουδῆ νὰ εἶναι εὐχάριστος». Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ σύστημα δὲν ἐτελεσφόρησε, διότι εἰς ἄλλην σελίδα γράφει ὅτι δὲν ἐννοεῖ τίποτε ἀπὸ ἑλληνικά: (Je n'entends rien au Grec!).

Παρὰ ταῦτα ὁ Μ. ἠσθάνετο συνδεδεμένος μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς. Ἔχομεν ἐπ' αὐτοῦ τὸ ἐξῆς δεδομένον: Ἀπεσύρθη ὁ Μ. ἀπὸ τὸ δικαστικὸν λειτούργημά του — τοῦτο δὲ συνέβη τὴν 28 Φεβρουαρίου 1571, ἡμέραν μάλιστα τῶν γενεθλίων του, ἀπεσύρθη δὲ διότι ἐθεώρει τὸ λειτούργημα τοῦτο ὡς ἐπίφασιν δικαιοσύνης (πιθανῶς νὰ εἶχε πικρὰν πεῖραν τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος), καὶ διότι ἐπεθύμει νὰ ἔχῃ ἐλευθερίαν καὶ γαλήνην διὰ νὰ ἀφοσιωθῆ εἰς τὴν μελέτην. Ὅταν λοιπὸν ἀπεσύρθη εἰς τὸν οἰκογενειακὸν του πύργον εἰς τὴν ἐπαρχίαν Perigot, ἀνέγραψεν εἰς τὰς δοκοὺς τῆς ὀροφῆς τοῦ

δοματίου τῆς βιβλιοθήκης του — εἰς τὰς δοκούς, διότι προφανῶς οἱ τοῖχοι θὰ εἶχον καλυφθῆ ἀπὸ βιβλία — 24 ἐν ὄλῳ ρητά, ἀπὸ ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, ὅλα διαπνεόμενα ἀπὸ σκεπτικισμόν, ὅπως : «παντὶ λόγῳ ἴσος λόγος ἀντίκειται» ἢ «τὶ τὸ σαφὲς οὔτις ἀνὴρ ἴδεν», «ἐνδέχεται καὶ οὐκ ἐνδέχεται», «οὐδὲν μᾶλλον οὕτως ἔχει ἢ ἐκείνως». Ἐνέγραψε ἐπίσης ἀπλᾶς λέξεις ἢ φράσεις, ὅπως «κέραιος ἄνθρωπος», «οὐδὲν ὀρίζω», «οὐδὲν μᾶλλον», «ἐπέχω», «ἀκαταληπτῶ», «σκέπτομαι», «οὐ καταλαμβάνω», κλπ.

Τὰ ρητὰ αὐτὰ ἔχουν καταγραφῆ, ταξινομηθῆ καὶ σχολιασθῆ ἀπὸ εἰδικούς μελετητάς.

Ἐπὶ πλέον ἔχουν ἀριθμηθῆ 500 περίπου μνεῖαι καὶ παραπομπαί του εἰς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Montaigne, ἀφοῦ, ὡς ὁμολογεῖ, δὲν κατεῖχε τὴν ἐλληνικὴν, ἐχρησιμοποιεῖ διὰ τὰς παραπομπὰς αὐτάς, τὰς ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἐποχὴν του μεταφράσεις εἰς τὴν γαλλικὴν ἢ τὴν λατινικὴν, καὶ ἐν πρώτοις τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἄμυδ (Amyot).

Ἐκείνη ἡ διάσημος ἐλληνιστὴς Ἄμυδ εἶχεν ἐκδώσει μετάφρασιν τῶν «Ἠθικῶν» καὶ τῶν «Παραλλήλων Βίων» τοῦ Πλούταρχου ἐν ἔτει 1575. Ἡ μετάφρασις αὐτῆ, εἰς ὠραίαν ρέουσαν γαλλικὴν, εἶχε χαιρετισθῆ ὡς σημαντικὸν γεγονός. Εἶχε λεχθῆ ὅτι ὁ Πλούταρχος, ὁ μετριοφρων ἐπαρχιώτης τῆς Βοιωτίας ἀνεσύρθη αἰφνιδίως ἀπὸ τὴν λήθην καὶ ἀπέκτησε νέαν δόξαν, μελετώμενος τώρα εἰς τὴν γαλλικὴν του ἀπόδοσιν. Ὁ ἴδιος ὁ Montaigne ἔγραψεν ὅτι «τώρα ἔχομεν τὸ εὐαγγέλιόν μας», ἀντλεῖ δὲ συνεχῶς ἰδέας καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Πλούταρχον, διὰ τὸν ὁποῖον λέγει ἄλλοῦ ὅτι «εἶναι ὁ ἄνθρωπός μου», (*c' est mon homme que Plutarque*), ἢ «ὁ Πλούταρχός μας» (*nostre Plutarque*). «Δὲν ἔχω σταθερὰν ἐπαφὴν μὲ κανένα ἄλλο ἔργον, λέγει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλούταρχον καὶ τὸν Σενέκαν, ὁπόθεν ἀντλῶ ἀδιακόπως, ὅπως αἱ Δαναΐδες» — ἐπεξηγεῖ ὅμως ἄλλοῦ, ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Πλούταρχον, «ἀπὸ τότε πού ἔγινε Γάλλος», ὑπονοῶν τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἄμυδ.

Πέραν τῆς μεταφράσεως αὐτῆς, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐχρησιμοποιεῖ καὶ τὰς ἄλλας μεταφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος ἐν ἔτει (1592). Αἱ σχετικαὶ ἐκδόσεις εἶναι οὐκ ὀλίγαι: Προέβην εἰς μίαν ἔρευναν, διὰ τῆς φιλολόγου καθηγητρίας δ. Δήμητρας Πιτσούνη, ἡ ὁποία μετεκπαιδεύεται εἰς τὴν Σορβόννην, ἐξέδωσε δὲ προσφάτως καὶ μετάφρασιν μετὰ σχολίων τῶν «Ἀνεκδότων» τοῦ Προκοπίου.

Ἡ ἔρευνα αὐτῆ, γενομένη μετ' ἐπιμελείας εἰς τὸ τμήμα παλαιοτύπων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σορβόννης, ἀπέδωσε τὰ ἑξῆς :

Α'. Ὡς πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Διογένηος Λαερτίου «ὧ φίλοι, οὐδείς φίλος» :

1. Ἔκδοσις τοῦ 1546, ἐν Λουγδούνῳ, περιέχουσα μόνον τὴν λατινικὴν μετάφρασιν ; «ο amici, amicus nemo», δηλαδὴ μετάφρασις ἐσφαλμένη, ὡς ἐκείνη τοῦ Montaigne.

Αὕτη εἶναι καὶ ἡ μόνη μετάφρασις προγενεστέρα τοῦ θανάτου τοῦ Montaigne. Αἱ μεταγενέστεραι εἶναι αἱ ἑξῆς :

2. Ἔκδοσις 1594, Ἑρρίκου Στεφάνου. Περιέχει τὸ κείμενον «ὧ φίλοι, οὐδείς φίλος» ἐσφαλμένον (τὸ ὠμέγα μὲ ψιλὴν καὶ περισπωμένην), τὴν δὲ λατινικὴν μετάφρασιν ὡς ἑξῆς : «ο amici, amicus nemo», — δηλαδὴ καὶ πάλιν ἐσφαλμένη.

3. Ἔκδοσις 1668, Παρίσιοι. Περιέχει μόνον μετάφρασιν γαλλικὴν, ὡς ἑξῆς : «mes amis, personne n'est veritablement ami».

Προφανῶς λοιπόν, ἡ ἐσφαλμένη γραφὴ καὶ μετάφρασις ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Montaigne καὶ ἐπέκεινα, κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἐνῶ, μεταγενέστερον, ἐπεκράτησεν ἡ ὀρθή.

1. Οὕτως, εἰς τὴν ἔκδοσιν Λονδίνου - Χάρβαρτ, 1959, τὸ κείμενον, «ὧ φίλοι», ἀναγράφεται ὀρθῶς, μὲ δασεῖαν, περισπωμένην καὶ ὑπογεγραμμένην, ἡ δὲ ἀγγλικὴ μετάφρασις λέγει «ἐκεῖνος ποὺ ἔχει φίλους, δὲν δύναται νὰ ἔχη ἀληθινὸν φίλον» (he who has friends, can have no true friend).

2. Ἔκδοσις Ὁξφόρδης, 1964, περιέχει μόνον τὸ κείμενον, ὀρθῶς «ὧ φίλοι».

3. Ἔκδοσις Felix Meiner, Ἀμβούργου, 1967, περιέχουσα μόνον μετάφρασιν γερμανικὴν, «viele Freunde, kein Freund», ἀποδίδουσα ὀρθῶς τὴν ἔννοιαν καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἐπιγραμματικότητα τοῦ πρωτοτύπου.

4. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν ἔκδοσιν Garnier - Flammarion τοῦ 1965, ἑξακολουθεῖ τὸ λάθος εἰς τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν : «ο mes amis, il n'y a pas d'ami veritable», — τοῦτο δὲ ἐν ἔτει 1965.

Β'. Ὡς πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Ὀμήρου :

1. Ἔκδοσις 1534 μὲ τίτλον, «Ὀμήρου Ἰλιάς, ἡ τῆς αὐτῆς πολυπλόκος ἀνάγνωσις : μόνον κείμενον : «ἐπέων δὲ πολὺς νόμος» : ὅπως καὶ ὁ Montaigne, δηλαδὴ ἐσφαλμένως.

2. Ἔκδοσις 1535, Βασιλείας, μόνον κείμενον, μετὰ σχολίων. «ἐπέων δὲ πολὺς νόμος». Σχόλιον : «Νόμος = νομὴ, διάταξις».

3. Ἔκδοσις 1541, μὲ τίτλον, «Ποιήσεις Ὀμήρου ἄμφω, ἢ τε Ἰλιάς καὶ ἡ Ὀδύσσεια, ὑπὸ τε Ἰακώβου τοῦ Μυκίλλου καὶ Ἰωαχείμου Καμεραρίου σπουδαίως πρὸς τὴν νυνὶ ἔκδοσιν παρασκευασθεῖσαι. Κείμενον : «ἐπέων δὲ πολὺς νόμος». Σχόλιον : «νόμος, ἴσον νομὴ διάταξις».

4. Έκδοσις 1566, Έρρίκου Στεφάνου, με τίτλον, «Οἱ τῆς ἡρωικῆς ποιήσεως πρωτεύοντες ποιηταί, καὶ ἄλλοι τινές: Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Ὀρφεύς, Θεόκριτος, κλπ. Περιέχει μόνον τὸ κείμενον: «ἐπέων δὲ πολὺς νομὸς» — ἐδῶ τονίζεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν λήγουσαν («νομός»).

5. Ὁμοίως καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν 1582, πάλιν Έρρίκου Στεφάνου, γράφεται «πολὺς νομός», μεταφράζεται δὲ *multa profusio*, εἰς δὲ τὸ περιθώριον, χειρόγραφος σημείωσις: «νομός = πληθός».

6. Έκδοσις προφανῶς παλαιά, χωρὶς ἐξώφυλλον, (ἔχει χαθῆ τὸ ἐξώφυλλον, κάποιος βέβηλος τὸ ἀφήρεσε) μετ' σημείωσιν «*titre déchiré*». Κείμενον: «πολὺς νόμος», ἀλλὰ μετάφρασις «*verborum multa copia, hinc atque illinc*», («λόγων ἀφθονία, ἔνθα καὶ ἔνθα»). Δηλαδή, κείμενον ἐσφαλμένον, μετάφρασις ὀρθή.

7. Έκδοσις 1584, Παρίσιοι. Τίτλος: «*Les 13 derniers livres de l' Iliade d'Homère: Prince des poètes, mis du Grec en vers Francais, par Amadis Iamyn: Secretaire de la chambre du roi, dédié au roi de France et de Pologne*»

Μόνον ἕμμετρος γαλλικὴ μετάφρασις:

«*Plusieurs contes divers se proposent aussi et l'on en distribue et dela et deci*» (Μεταφράζεται λοιπὸν ἐλευθέρως, μᾶλλον ὡς «νομός», καὶ ὄχι ὡς «νόμος»).

8. Τέλος, εἰς τὴν ἔκδοσιν *Belles Lettres*, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ἡ λέξις «νομός», ὀρθῶς τονιζομένη, ἐρμηνεύεται ὡς νομή, ἔδαφος, *paturage*, τὸ δὲ χωρίον μεταφράζεται ὡς ἐξῆς: «*Il y a un riche fond de mots*», — «ὑπάρχει πλούσιον ἔδαφος διὰ λόγου».

Αὐτὰ ἀπέδωκεν ἡ ἔρευνα ἡ γενομένη εἰς τὴν Γαλλικὴν Βιβλιοθήκην, ἀπὸ τὴν φιλόλογον δ. Πιτσούνη. Ἔχομεν ἕνα μᾶλλον πλήρη κατάλογον τῶν σχετικῶν ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰῶνος, μετ' φωτοτυπίας μάλιστα ὅλων τῶν ἐξωφύλλων, καθὼς καὶ τῶν σελίδων ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα.

Τὸ συμπέρασμα τὸ συναγόμενον ἐκ τῆς ἐρεῦνης ταύτης, δύναται νὰ συνοψισθῆ εἰς τὰ ἐξῆς:

α) Ἡ συχνὴ ὑπὸ τοῦ *Montaigne* μνεῖα καὶ παραθέσις χωρίων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ἡ ἐπιμονή του, νὰ μεταφράζη αὐτά, ἐνῶ παραλλήλως βεβαιώνει ὅτι δὲν γνωρίζει τίποτα ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, (*Je n'entends rien au Grec*), ἀποτελεῖ ζῶηράν ἀντίφασιν.

β) Ἡ βεβαίωσις ὅμως αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται κατὰ γράμμα, ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι τρόπος τοῦ λέγειν. Πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ *Montaigne*, διδα-

χθεις ἐν ἀρχῇ τὰ ἑλληνικά, τὰ ἑλησμόνησε βραδύτερον, ὡς δέχονται καὶ οἱ ἐκδότης του, καὶ διετήρησε στοιχειώδεις μόνον γνώσεις τῆς ἑλληνικῆς.

γ) Ἀβεβαιότης πάντως χαρακτηρίζει τὰς παραπομπὰς αὐτάς, διότι καὶ λάθη ὀρθογραφικὰ ὑπάρχουν εἰς τὸ παρατιθέμενον ἑλληνικὸν κείμενον, καὶ μεταφραστικὰ προσκόμματα, ὅπως εἶδομεν.

δ) Ἡ ἀσάθεια ἢ παρατηρουμένη εἰς τὰς υἰοθετουμένας ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γραφὰς καὶ ἐρμηνείας τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἐλαττώνει κατὰ πολὺ τὴν εὐθύνην τοῦ Montaigne, ὁ ὁποῖος ἠκολούθησεν ἀνύποπτος, καὶ εἰς τὰς δύο ἔξετασθείσας περιπτώσεις, τὴν γραφὴν καὶ ἐρμηνείαν, τὴν ὁποίαν εὔρε προχειροτέραν. Εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν εἶχεν ἐπαρκεῖς γνώσεις διὰ νὰ ἐλέγξῃ τὰς εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων ὑπαρχούσας ἀνορθογραφίας καὶ παρερμηνείας, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι διόλου σπάνιαι.

ε) Διδάσκει πάντως ἢ περιπτώσει, πόσον ἐπικίνδυνον εἶναι νὰ παραπέμπῃ κανεὶς εἰς ξένους συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τὴν γλῶσσαν δὲν κατέχει ἐπαρκῶς — παράπτωμα τὸ ὁποῖον οὐχὶ σπανίως διαπράττεται καὶ ἀπὸ λογίους καὶ ἀπὸ ἐπιστήμονας, καὶ δύναται νὰ ἔχῃ ἐνίστε συνεπείας καταστρεπτικὰς διὰ τὸ κῆρὸς των.

Περαιῶν λοιπὸν αὐτὴν τὴν ἀνακοίνωσίν μου, κύριε Πρόεδρε, προτείνω νὰ συγχωρήσωμεν τὸν Montaigne, τὸν μεγάλον στοχαστὴν, διὰ τὰ μεταφραστικὰ του λάθη — ἐὰν τελικῶς οἱ φιλόλογοι τοῦ τὰ καταλογίσουν ὡς πραγματικὰ λάθη —, ἀλλά, ἐπιπροσθέτως, ζητῶ νὰ περιληφθῶ καὶ ἐγὼ εἰς αὐτὴν τὴν ἀμνηστειαν, καὶ νὰ συγχωρηθῶ δι' αὐτὴν τὴν μικρὰν παρεμβολὴν μου εἰς τὴν περιοχὴν τῶν φιλολόγων.

R É S U M É

Monsieur le Président,

En étudiant l'œuvre de Michel Montaigne, le grand penseur du 16e siècle, j'ai constaté une faute de traduction qui m'a conduit aux remarques que je vais exposer.

Dans l'essai sur l'amitié, dédié à son ami La Boétie, qui mourut âgé de 32 ans — mais qui, pourtant a eu le temps d'écrire son chef-d'œuvre, «L'Essai sur la servitude volontaire» — Montaigne se réfère à un dicton d'Aristote; «Il y a d'amitié, écrit-il, ordinaires et coutumières, à l'endroit desquelles il faut employer le mot qu'Aristote avait très familier: «O mes amis, il n'y a nul ami».

J'ai eu aussitôt de doutes sur l'authenticité de cette référence.

Pourquoi donc Aristote pourrait dire qu'il n'existe pas d'amis, tandis qu'il a écrit des pages excellentes, et très connues, qui constituent un éloge de l'amitié ?

Le dicton est pris dans Diogène Laërte, Vie d'Aristote, V, 21, où l'on peut lire : «Aristote disait : «ὃ φίλοι, οὐδεις φίλος !». Donc, il s'agit ici, non de «ὦ» (article vocatif), mais de «ὃ» (pronom relatif, dans le datif), dont le sens exact est le suivant : «celui qui a (plusieurs) amis, n'a aucun ami».

C'est donc une fausse interprétation qui m'a conduit à contrôler l'authenticité des autres citations.

Alors, dans le chapitre XLVII du premier Livre (p. 312 de l'édition Garnier), sous le titre «de l'incertitude de nostre jugement», Montaigne cite le vers n° 249 de l'Iliade Y :

ἑπέων δὲ πολὺς νομὸς ἔνθα καὶ ἔνθα,

en le traduisant comme il suit :

«il y a prou loy de parler partout, et pour et contre».

Mais, alors, il traduit par «loy» le mot grec «νομὸς» en croyant, évidemment, qu'il s'agit du mot «νόμος» (loi), tandis qu'il s'agit du mot «νομός», qui a un sens tout à fait différent, et signifie l'espace, le fonds, le pâturage.

Il m'a fallu donc de procéder à une recherche, pour constater si Montaigne connaissait ou non, et dans quel degré, le Grec.

Il nous assure lui-même qu'il connaissait très bien le Latin, comme beaucoup des gens intellectuels de son époque («nous nous latinizâmes tant, qu'il en regorgea jusques à nos villages») et même à ce point, qu'on l'appelait «maistre-Jean» quant au Latin. Mais «quant au Grec, —écrit-il— je n'ai quasi du tout point d'intelligence» en ajoutant ailleurs que «je n'entends rien au Grec». Il expose un système échoué que son père avait entrepris pour lui apprendre le Grec.

Il en résulte que Montaigne utilisait pour ses citations prises dans les auteurs grecs, les traductions françaises ou latines de son époque. De ces traductions je ne connaissais de prime abord que celle d'Amyot (*Ethiques et Vies Parallèles* de Plutarque) publiée en 1575.

J'ai donc procédé à une recherche, effectuée par Mlle Dimitra Pitsounis, professeur philologue, dans la Section Spéciale de la Bibliothèque de la Sorbonne. Mlle Pitsounis avec la permission de la Direction,

de cette Bibliothèque a pris de photocopies des couvertures de tous les éditions de Diogène Laërte et de l'Iliade d'Homère, parues au cours des XVIe et XVIIe siècles, ainsi que des pages concernant les deux passages douteux.

Il en résulte une grande incertitude quant à l'interprétation de ces passages dans les éditions de l'époque ; Montaigne n'a fait donc que suivre l'interprétation la plus proche, n'ayant pas les connaissances du grec nécessaires pour contrôler la justesse de chaque interprétation.

Il faut donc pardonner au grand penseur du XVIe siècle le choix qu'il a fait entre ces interprétations incertaines, mais il reste toujours valable la leçon que l'on en peut tirer : qu'il est toujours dangereux de citer et de traduire de passages d'auteurs étrangers, dont on ne comprend pas bien le sens.